

LITERATURA ANTIJUEVA EN CATALÀ: TEXTOS I DIFUSIÓ

JAUME RIERA I SANS

Universitat de Barcelona

La literatura en llengua vulgar no sol comptar gaire, per no dir gens, a l'hora de redactar síntesis històriques de la polèmica judeo-cristiana medieval. És, segurament, un biaix distorsionador creat inconscientment pels bibliògrafs dels segles XVII i XVIII (Imbonati, Wolf i Fabricius), per als quals les idees dignes d'estudi s'havien expressat únicament en llengües sàvies. Tot el que no era en llatí o en hebreu, en la matèria de què ara parlem, es veia mancat, a priori, d'importància i d'interès, o no existia.

Tan fort ha arribat a ésser el bandejament dels textos en vulgar i el silenci amb què s'han mantingut fora de la circulació erudita, que un insigne bibliògraf del nostre temps, Bernhard Blumenkranz, després de consagrar la seva vida a editar i estudiar els textos polèmics de l'edat mitjana, descobrí, ja a les seves velleses, que en una famosa enciclopèdia occitana en vers, el *Breviari d'Amor* de fra Matfré Ermengaud, hi havia capítols dedicats a demostrar l'encegament dels jueus en la interpretació de les profecies. Amb un candor inefable, Blumenkranz afirmava, sobre tals capítols, que eren «le seul représentant authentique d'une polémique littéraire contre les juifs dans le Midi languedocien au Moyen Âge»¹, demostrant, amb les seves paraules, que continuava sotmès al vell prejudici, com si el *Breviari d'Amor* fos l'excepció que confirmava una regla.

Els grans tractats en llatí, redactats per clergues doctes i per als seus congèneres, no haurien de fer-nos oblidar ni menystenir les obres en vulgar, sovint d'una consistència doctrinal més feble, però a l'abast de cercles de lectors incomparablement més amplis. No pretenc minimitzar el valor ni la importància del *Pugio Fidei* de fra Ramon Martí i del *Contra cecitatem judeorum* de fra Bernat Oliver, però els que estudien la influència de la literatura *adversus judeos* haurien de tenir present que avui, en terres catalanes, es conserva un sol exemplar manuscrit de cadascuna d'aquestes obres, i encara

¹ Bernhard BLUMENKRANZ, «Écriture et Image dans la polémique antijuive de Matfré Ermen-gaud»: JUIFS ET JUDAÏSME DE LANGUEDOC, *Cahiers de Fanjeau* 12, Tolosa 1977, pp. 295-317.

incomplets². La difusió real d'aquests dos tractats, doncs, en termes absoluts i referida al nostre país, sembla que no es pot equiparar a la que tingué la *Resposta de rabí Issach a rabí Samuel*, en català, de la qual avui encara podem llegir quatre còpies del segle XV, o *Lo Bisbe de Jaén*, conservat en catorze manuscrits i una edició incunable.

Les obres en vulgar contribuïen, tant com les llatines o més, a configurar esquemes mentals i operatius. I quan allò que ens interessa no és tant la construcció especulativa de les obres polèmiques com la seva incidència en la col·lectivitat, caldria que concedíssim la prioritat a l'estudi de les obres en vulgar. Del rei Martí, per exemple, podem donar per segur que no va llegir mai el *Pugio Fidei*, i sabem molt bé, en canvi, que llegia i féu copiar diverses vegades, per regalar-lo, el *Breviari d'Amor*. Aquesta obra, doncs, i no aquella, serà la que millor ens donarà a entendre els principis de la seva mentalitat i de la seva conducta.

En català, durant els segles XIV i XV, es difongué un conjunt prou notable d'escrits doctrinals dedicats íntegrament a impugnar el judaisme. Un dels primers historiadors de la literatura catalana, Alfred Morel-Fatio, en detectà l'existència i els dedicà un llarg paràgraf³. Després, però, ningú més no ha reprès el tema, i els textos antijueus en català continuen apartats de la circulació, ignorats pels erudits d'aquí i de fora, que no en troben enlloc referències estructurades bibliogràficament.

Aquesta és, precisament, la finalitat que persegueixen les notes que vénen a continuació: enumerar totes les obres dels segles XIV i XV que avui coneixem, escrites amb intenció d'impugnar el judaisme, siguin originals o bé traduccions o adaptacions, caracteritzar-les i indicar-ne edicions i manuscrits conservats o descrits en antics inventaris⁴.

Interrogacions a Jueus

El text català de polèmica antijueva més antic, que pel seu llenguatge lleugerament arcaic es pot datar cap a mitjan segle XIV, ens ha arribat, mutilat, transcrit a la segona part del còdex núm. 271 de la Biblioteca de Catalunya.

² Tals manuscrits són, respectivament, el núm. 89 de la Biblioteca Pública de Tarragona i el núm. 37 del fons de Sant Cugat, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. A la Biblioteca Universitària de Barcelona, entre els fons manuscrits procedents dels convents de la ciutat, no hi ha ni un sol còdex medieval *adversus judaeos* en llatí.

³ Alfred MOREL-FATIO, *Katalanische Litteratur*, Estrasburg 1897, p. 94.

⁴ Cauen fora del treball present, segons això, les obres que només en part apunten contra el judaisme, com són el *Breviari d'Amor*, *Lo Crestià* de fra Francesc Eximenis, alguns pocs sermons de fra Vicent Ferrer, el *Memorial de la Fe Cristiana* de Francesc de Pertusa, i l'*Arbre de Batalles* d'Honoré Bovet. Les obres apologetiques catalanes escrites per Ramon Llull o a ell atribuïdes comunament, tampoc no s'hi inclouen, perquè en realitat no polemitzen contra el judaisme. Tampoc no ens consta que fos polèmica aquella obra lul·liana, tan estranya, singular i suspecta de mistificació, adreçada epistolàrment «als savis jueus de Barcelona», descrita a l'inventari de la biblioteca de Joan Bonllavi, l'any 1526 (Cf. «*Revista Valenciana de Filologia*» 4, València 1954, p. 48). No és gens cert que els tres noms propis de mestres jueus que s'hi designen estiguin documentats en aquella època.

Procedeix de la biblioteca dels Sánchez Muñoz, de Terol, i ingressà al seu dipòsit actual formant part del lot de manuscrits adquirits del llibreter Babra, de Barcelona⁵.

En una data antiga, entre els segles XV i XVI, el còdex prengué la seva forma actual en ésser relligats plegats dos manuscrits de paper i forma similars, però de contingut divers i independent.

El segon, el que ara ens interessa, té numeració coetània en xifres romanes, posada al marge superior dels folis, com és usual, i una numeració en lletres hebrees (cas únic que conec), posada al marge inferior per un posseïdor o per un primer relligador judeo-convers del manuscrit. Com que les dues numeracions van en sentit contrari, avui podem reconstruir exactament la composició original del manuscrit.

Aquesta segona part del manuscrit núm. 271 de la Biblioteca de Catalunya, que per la lletra es pot datar als volts de 1400, segurament encara dins el segle XIV, era ben unitari, i és un document que reflecteix admirablement l'ambient apocalíptic i d'efervescència religiosa de conversió general de jueus, prevista i en gran part realitzada al final del segle XIV.

Tal caràcter és comprovable amb la sola enumeració de les peces que conté, que són: la carta de rabí Samuel a rabí Issach sobre la vinguda del Messies, en llatí (fol. 1-27r), la resposta de rabí Issach a rabí Samuel, en català (fol. 27v-31v), visions, prediccions i profecies, en llatí i en català (fol. 32-39)⁶, mutilades per la desaparició dels folis 40-42, i les *Interrogacions a Jueus* (fol. 43-48), mutilades en el seu principi per manca dels folis mencionats, i mutilades en la part final per la desaparició dels folis 49-51. El foli 51, desaparegut, és el que devia portar la lletra *alef* de la numeració posada pel posseïdor o relligador judeo-convers.

El text de què ara parlem, el darrer del manuscrit, es presenta en forma d'interpel·lacions d'un cristià a un jueu, sempre basades en textos de l'Escliptura, redarguint les objeccions o rèpliques que el jueu podria fer a les interpretacions cristianes, que se suposen òbvies. No conté referències al Talmud ni a escrits religiosos del judaisme.

Primer hi havia, sembla, un capítol o paràgraf dedicat a la Trinitat. Després toca desordenadament, al fil dels textos bíblics que va adduint, el tema de la redempció no exclusiva del poble jueu, la naturalesa divina i humana del Messies, la donació d'una Nova Llei, l'encegament previst del poble jueu, la passió i mort expiatòria del Messies, el seu naixement virginal, el refús de Jesucrist com a causa de la diàspora i maledicció del poble jueu, i altres textos bíblics que, als ulls de l'interpel·lador cristià, només poden ser referits a Jesucrist o a creences de l'Església, com la intercessió dels sants i els sufragis per les ànimes del Purgatori.

És, doncs, un breu tractat de caire popular, molt poc elaborat, basat en un ampli repertori de textos bíblics que no semblen pouats en cap llibre que

⁵ Cf. *Estudis Romànics* 11, Barcelona 1962, p. 31.

⁶ Les prediccions foren estudiades i publicades per Pere BOHIGAS, «Profecies de Merli», *Bulletí de la Biblioteca de Catalunya* 8, Barcelona 1928-1932 [1934], pp. 253-279, on també descriu el còdex, equivocant-se en la identificació del text antijueu.

l'autor tingués davant els ulls a l'hora d'escriure, sinó prou ben coneguts i manejats en disputes reals sovintejades amb jueus. El llenguatge, com he dit, presenta alguns arcaïsmes (*soley, maysó, romasilles, pòbol, pauch, noyrits, aesmat*), i es devia considerar encara útil, al final del segle XIV, per convèncer els jueus de la necessitat de passar-se al cristianisme.

No sabia atribuir-li un autor concret, que podria ser ben bé un laic. Provisionalment, atenent el seu gènere literari, li escau el títol d'*Interrogacions a Jueus*, que apareix en un inventari coetani⁷. Recentment ha estat publicat per Josep Hernando, amb una presentació massa general⁸.

La Disputa de Bartomeu Genovès

Aquesta Disputa és, avui per avui, una simple referència bibliogràfica. L'any 1441, dins l'inventari de la biblioteca d'un mallorquí anònim —desgràcia sobre desgràcia—, composta de llibres exclusivament en vulgar, apareix la descripció següent: «Item un altre libre en paper de la dita forma (de full), en què és la Disputa que en Barthomeu Janovès, de la illa de Menorca, hach ab alguns subtils juheus»⁹.

Bartomeu Genovès, natural de Ciutadella de Menorca, ja era conegut per antigues referències. Fra Nicolau Eimeric, en el seu *Directorium Inquisitorum*, conta que Bartomeu Genovès, estant a Barcelona, compongué un *libellum* sobre l'Anticrist i el seu adveniment, el qual li fou cremat públicament per ordre del bisbe i d'ell mateix, després de l'abjuració, per part del seu autor, dels errors que contenia. El mateix inquisidor, però, tan bon policia i tan poc precís, en torna a parlar en un altre lloc de la seva famosa obra, i diu que Bartomeu Genovès havia compost «*duos libellos de adventu Antichristi*», els quals li foren cremats, sense indicar-ne tampoc la data exacta¹⁰. Gràcies a alguns documents d'arxiu, sabem que la data de la crema d'un llibre de Bartomeu Genovès, a la Seu de Barcelona, fou un diumenge d'octubre de 1369¹¹.

⁷ Josep-Maria MADURELL I MARIMON, *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474). Contribució al seu estudi*, Barcelona 1974, núm. 147. La biblioteca comprèn trenta-tres llibres, i el seu anònim propietari era un eclesiàstic amb estudis de dret canònic. Madurell data l'inventari el segle XV, però crec que es pot atribuir al segle XIV.

⁸ Josep HERNANDO, «Un tractat anònim "Adversus Judaeos" en català», *Estudios Franciscanos*, 87, Barcelona 1986, pp. 1013-1024. La transcripció no es pot considerar excel·lent: posa «fahies» en comptes de *ja hi és* (p. 1019, lín. 5), «mal crec» en comptes de *mal eret* (1019, 27), «alberrà» en comptes de *albiram* (1020, 23), «repndre» en comptes de *respondre* (1020, 32), «car» en comptes de *tant* (1021, 37), i per un típic salt entre mots idèntics de línies diferents, falta tota la frase «E pots veer que defora ne sots stats gitats per dret axí com aquells qui no sots dignes de ésser de Jherusalem» (1022, 8).

⁹ Gabriel LLOMPART, «El llibre català a la casa mallorquina (1350-1550)», *Analecta Sacra Tarraconensia* 48, Barcelona 1975, 193-240, i vol. 49-50, 1976-1977, pp. 57-114. La menció, en concret, a la p. 65.

¹⁰ Nicolau EIMERIC, *Directorium Inquisitorum*, edició de 1503, fol. 107 i 123v.

¹¹ El P. Jaume Villanueva encara pogué veure una còpia del seu procés inquisitorial (Cf. *Viaje literario*, vol. 18, Madrid 1851, p. 17). Més notícies a José-María POU Y MARTÍ, *Visionarios beguinos y fraticelos catalanes (Siglos XIII-XV)*, Vic 1930, p. 198; Sebastián PUIG Y PUIG, *Epis-*

Això és tot el que en sabem positivament. No hi ha cap raó, és clar, per identificar la disputa amb l'opuscle sobre l'Anticrist; ni hi ha motius per identificar la disputa amb l'obra catalana de què acabem de parlar a l'apartat anterior, perquè allà apareix un sol jueu, que no és gaire «subtil». Sobre la data de la seva composició podem dir, únicament, que deu ser anterior a 1369.

Testimonis del Messies

Al final del manuscrit fr. 2434 de la Biblioteca Nacional de París, que és un salteri en català, un anònim posseïdor del segle XIV va copiar uns testimonis bíblics de la vinguda de Jesucrist com a Messies salvador¹³.

Al primer cop d'ull, són uns testimonis vulgars, però llegits amb atenció cobren molt d'interès, perquè són un bon exemple de les interpretacions o, més ben dit, manipulacions, a què es prestava i amb què acabava tota aquesta literatura de testimonis bíblics.

No són més de 24, i els copio a continuació, afegint-hi la referència més aproximada al text a què sembla que al·ludeixen:

Dix Daviu: Veus que Déus nostro manifestament vendrà (Ps 49,3).

Job dix: Enleçaré mi (?) e veuré Déu salvador meu (Jb 13, 15?).

Jeremies dix: Noveyla cose farà Déus sobre la terre, que une verge infan-
tarà baró (Jr 31,22). Apela'l baró per le gran saviese que ach.

copologio de la Sede Barcinonense, Barcelona 1929, p. 261; *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. 11/2, València 1970, p. 91; *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 38, 1979-1982, pp. 314-315. Gabriel Llabrés li dedicà un breu article a la *Revista de Menorca*, 1896-1897, pp. 114-116, avui del tot negligible.

¹² Al segle XV es difongué una altra disputa, també amb subtils jocus, de la qual es presentava com a autor un innominat bisbe de Jaén, que més endavant presentarem. No és fàcil identificar a quina es refereixen, quan apareixen mencions de llibres de disputes en antics inventaris. El mercader Guillem de Cabanelles, de Barcelona, per exemple, l'any 1423 tenia una «Disputa de la fe cathòlica contra los jueus» (cf. MADURELL, *Manuscrits*, op. cit., núm. 52/8), que pensariem que podria ser la mateixa de Bartomeu Genovès, si no fos que el mateix inventari mallorquí de 1441, al costat de la disputa de Bartomeu Genovès, coi·loca una altra «Disputa de la santa fe cathòlica, del cristià ab lo jueu», en singular; la qual pensariem que tampoc no és la disputa del bisbe de Jaén, aparentment tinguda amb dos jueus, si no fos que el mercader Antoni de Mura, de Barcelona, l'any 1463 tenia «la Obre del bisbe de Geent, qui és la contenció del jueu e del cristià» (cf. MADURELL, *Manuscrits*, op. cit., núm. 123/1), amb un singular inesperat i incòmode. Perplexos, ja no sabem què pot ser «La contesa del chrestian e del jueu» que tenia el prevere Nicolau Vidal, l'any 1429 (Ibidem, núm. 62/4), ni «La disputa del juheu ab lo cristià» que tenia el notari Joan de Fontcoberta, l'any 1433 (cf. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 10, 1921-1922, p. 282), ni unes «Qüestions entre christià e juheu» que tenia la vídua del notari Gabriel de Forest, l'any 1437 (cf. MADURELL *Manuscrits*, op. cit., núm. 77/3). Les perplexitats es fan definitives quan trobem que el cavaller Ramon de Santmartí, de Mallorca, l'any 1434 tenia un *Llibre de Disputació*, que començava amb els mots «Si negun chrestian», que no corresponen a cap obra coneguda.

¹³ Pere Bohigas en féu una descripció publicada als *Estudis Universitaris Catalans* 15, Barcelona 1930, p. 101, després reproduïda a *Sobre manuscrits i biblioteques*, Abadia de Montserrat, 1985, pp. 81-82. També mencionà els «Testimonis» al treball publicat a *Analecta Sacra Tarracoen-sis* 28, Barcelona 1956, p. 363, reproduïda al mateix recull, p. 268.

Isaïes dix: Veus que la verga consebrà e infantarà fill, e serà apelat Emanuel, qui vol dir «Déus és ab nós» (Is 7, 14).

Moysès dix: Déus tremetrà a vosaltres un dels frares nostres, lo qual veurcts axí com a mi (Dt 18, 15).

E Zacharies dix que serie verge ans del part e en lo part e après del part (¿?).

Abacuch dix: En mig de dues bèsties serà conegut (Hab 3, 1).

Isaïes dix: Conech lo bou lo seu poseydor e-l ase le sue menyadore, e Israel no m'à conegut (Is 1,3).

Daviu dix: Los reys da Tarcia e de Insule e d'Erabie e de Sabadonie vendran e hoferran dons (Ps 71,10).

Micheas dix en persone de medone sante Marie: Daré lo fil meu e lo fruyt del ventre meu per lo peccat del poble (Mi 5,3?).

Daviu dix: Escasveyeren (?) los prínceps de la terra contre Jhesuchrist (Ps 2,2).

Jeremies dix: Jhesucrist pres serà per los pecats nostros (¿?). E dix: En le hombre tue viurem (¿?).

Isaïas dix: Ab nós reputat serà, e él los pecats de molts jueus portarà (Is 53, 12).

Amós dix: Sobre III felonies e sobre la quarte no convertirà Irael entrò que agen venut lo just per argent, so és, Jhesuchrist (Am 2,6).

Esdras dix: Jhesuchrist serà nafrat per les nostres iniquitats (¿?).

Achas dix: La mie care no és girade d'aquels qui-m blasmaven e m'ascupien (Is 50,6).

Daviu dix: E donaren me a menyar fel, e en le mie set a beure vinagre (Ps 68, 22).

Abies dix: Aquels qui meyan ab tu reposaran aguayts (Ab 1,7).

Daniel dix: Serà mort Jhesuchrist e serà poble seu aquel qui negar lo deu (¿?).

Joel dix: Lo sol e la luna s'ascurirà e la terra tremolarà com Déus la sue veu cridarà (Jl 3,15-16).

Ezechiel dix: Com serà mort per lo peccat del humanal liyatge, cubrirà lo sel de tenebres sobre la terra (Ez 32,8).

Zacharies dix: E guardar m'à crucificar, e plorar m'à axí com hom plore e dol lo primer fill (Za 12,10).

Osee: Après deu dies nos visitarà, e après III dies ressuscitarà (Os 6,3).

Joffonies profeta dix: Esperar l'an al die de le resurrecció (So 3,9).

Per què és clara cose e manifesta que Déus pres mort e passió per l'umanal liyatge. E assò avie dit Jacob patriarcha, que no serie tolta senyorie dels jueus tro en aquel tems (Gn 49,10).

Les falses atribucions i les manipulacions verbals i conceptuals de tals citacions bíbliques fan pensar que podien haver estat consignades *pro memoria* abans o després d'algun sermó. És, si més no, una hipòtesi versemblant.

De fet, no són gaire allunyats dels testimonis bíblics que emprà fra Vicent Ferrer en un dels seus sermons populars¹⁴. Descriuint la disputa de Jesús

¹⁴ Sant Vicent FERRER, *Sermons*, vol. IV, Barcelona 1977, pp. 288-289.

amb els doctors de la Llei, al Temple de Jerusalem, quan tenia dotze anys, i fent, segons sembla, una transposició de disputes reals que ell mateix potser havia tingut amb jueus, fra Vicent Ferrer addueix i interpreta en sentit messiànic-cristià els tres textos següents:

Non coques edum in lacte matris sue (Ex 23, 19),
Vere tu es Deus Israel (Is 45, 15), i
Statim veniet ad Templum sanctum (Ml 3,1).

L'exegesi medieval, tant la dels cristians com la dels jueus, sobretot l'homilètica, es movia amb unes regles de joc que són realment difícils d'acceptar, i fins de comprendre, per la nostra mentalitat.

L'Obra de mestre Guillem de Guimerà

Estant a Barcelona, el 19 d'abril de 1397, la cancelleria de la reina Maria de Luna feia expedir una circular adreçada al batlle de Montblanc i, en general, a tots els oficials reials, perquè requisessin els llibres hebreus que els indicaria mestre Guillem de Guimerà, convers, i els hi deixessin examinar amb vista a certa obra que ell componia «a confusió de la cecitat ebrahica o exaltació de la santa fe cathòlica»¹⁵.

El llibre devia arribar a bona conclusió, perquè en un inventari de la biblioteca d'un tal Pere Ballester, de Cervera o de la seva comarca, a mitjan segle XV, apareix un «llibre appellat mestre Guillem de Guimerà»¹⁶.

Sobre el tal llibre, però, avui no en sabem res més. I sobre el seu autor, ignorat pels bibliògrafs catalans, molt poca cosa: sembla que tenia el domicili a Barcelona, ja que l'any anterior figurava entre els creditors d'un patró de nau d'aquesta ciutat¹⁷; devia ser metge (i rabí en el judaisme), ja que se li dóna el tractament de «mestre», i devia fer-li de padrí, quan es batejà, el gran prior de l'orde de l'Hospital a Catalunya, que portava els mateixos nom i cognom.

La resposta de rabí Issach a rabí Samuel

D'entre els textos llatins de polèmica antijueva que es difongueren durant la baixa edat mitjana, el més conegut, citat, copiat i traduït —encara ho era en ple segle XIX— és la carta de rabí Samuel a rabí Issach, sobre la vinguda del Messies. Fou posada en circulació per fra Alfonso Buenhombre, de l'orde de predicadors, l'any 1339, estant a París, dient que la traduïa de l'àrab al llatí, i dedicant la traducció al mestre general del seu orde¹⁸.

¹⁵ ACA, Canc. Reg. 2346, fol. 101v-102r.

¹⁶ Cf. *Catalana, Revista setmanal* 3, Barcelona 1919, p. 236. Opino que la biblioteca inventariada és la del comanador de la casa de Sant Antoni de Cervera.

¹⁷ ACA, Canc. Reg. 1866, fol. 98r-v, en data Perpinyà 5.IV.1396.

¹⁸ La bibliografia d'aquesta carta és un autèntic mar sense fons, i sobre el seu autor s'han exposat moltes hipòtesis fantasioses. Avui, per començar-ne un estudi vàlid, sembla que cal partir de les dades segures sobre fra Alfonso Buenhombre aportades per Thomas KAPPEL, *Scriptores Ordinis Praedicatorum*, vol. I, Roma 1970.

Es presenta com una llarga carta capitulada que un tal rabí Samuel, del segle XI, va escriure a un amic seu, rabí Issach, expressant-li els dubtes veheiments que tenia, tement que ells, els jueus, estaven en una creença que Déu no aprovava, per tal com, les profecies, li semblava, per tots cantons, que s'havien complert en Jesús de Natzaret, que ells havien rebutjat.

La carta està construïda amb un artífici molt hàbil, precisament perquè no afirma res apodícticament. D'un cap a l'altre defensa la pretesa caducitat del judaisme i la suposada veritat del cristianisme, sempre en forma indirecta, creant un estat de dubte respecte del primer que inclina a acceptar les raons abundoses i aclaparadores que dona avalant el segon. El fet d'on parteix és l'estat de servitud del poble jueu. És la dada que fa servir de premissa menor a tots els sil·logismes que va presentant, deixant que el lector de la carta en tregui la conclusió adequada, o, encara més sofisticadament, demanant que doni la resposta adequada als seus dubtes i raonaments sobre el compliment de les profecies.

Fra Guillem de Tous, en el seu *Lumen de Lumine*, començat a compondre a Tarragona l'any 1406, diu que la carta de rabí Samuel és el millor text per convèncer els jueus d'abraçar la religió cristiana, i tenint-lo com a tal, el transcriu sencer dins la seva obra antijueva¹⁹.

A pesar de la gran difusió que la carta tingué al nostre país, com arreu d'Europa, no consta que es traduí al català. Amador de los Rfos va afirmar-ho, i alguns altres ho han repetit, fent una suposició que fins avui no s'ha pogut confirmar²⁰.

El que tenim en català, obra probable d'algun clergue il·lustrat, és una pretesa resposta que rabí Issach hauria enviat a rabí Samuel, després de llegir i meditar el seu escrit. Tant la carta de rabí Samuel, en llatí, com la resposta de rabí Issach, en català, són, segons tots els indicis, un pur invent: mentre la carta primera suposava els dos corresponents residint en terra cristiana, per bé que escrivint-se en àrab per una major precaució i secret, la resposta catalana situa rabí Samuel a Fes, i rabí Issach a Sigilmesa, i al·ludeix a disputes tingudes amb un bisbe del Marroc, de nom «mestre Antoni», que no ha existit mai.

La data de l'aparició d'aquesta pretesa resposta sembla que es pot situar dins la darrera dècada del segle XIV, i podria formar part de l'ambient de conversions de jueus provocades l'any 1391. La seva difusió fou molt notable: en tenim quatre còpies o versions en manuscrits catalans, i del català passà al castellà, on es conserva almenys en tres còpies més²¹.

El manuscrit més antic que ens ha transmès la suposada resposta catalana és el núm. 271 de la Biblioteca de Catalunya, de què ja hem parlat, anterior, sembla, a l'any 1400. És un text molt acostat a la redacció original, que en-

¹⁹ Biblioteca de Catalunya, ms. 579, fol. 13r-28r.

²⁰ Marcelino GUTIÉRREZ DEL CAÑO, *Catálogo de los manuscritos existentes en la Biblioteca Universitaria de Valencia*, vol. III, València 1913, p. 153.

²¹ Els tres manuscrits del segle XV que contenen la versió castellana de la resposta són: el núm. 403 de la Biblioteca de Santa Cruz, de Valladolid, procedent d'El Escorial, i els núms. 864 i 9260 de la Biblioteca Nacional de Madrid. La BOOST només enllista el segon.

cara no té títol i pretén passar com una traducció (catalana) feta igualment per fra Alfonso Buenhombre a continuació de la carta llatina de rabí Samuel²².

Els altres tres manuscrits són més tardans. L'un té el núm. 75 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, i és una compilació de tractats doctrinals i ascètics, tots en català, del segon terç del segle XV. El títol que li dona és «La letra que tramès un jueu a un altre jueu en què aprovava la sancta fe cathòlica» (fol. 97v-101r).

Un altre manuscrit és el núm. 593 de la Biblioteca Universitària de València, també del segon terç o tercer quart del segle XV, on la resposta (fol. 17v-19v), sense títol, segueix la carta de rabí Samuel en llatí, i va seguida de l'*Scrutinium Scripturarum*, de Pablo de Santa Maria²³.

El quart i darrer manuscrit és el núm. 100 de la Biblioteca de Catalunya, datat el 1475, on la resposta catalana ve en darrer lloc (fol. 113v-117v), seguint també la carta de rabí Samuel en llatí, i el *Zelus Christi* de Pedro de la Cavalleria (fol. 1-94). Presenta un text lleugerament ampliat i retocat, amb el títol de «La resposta feta per rabí Issach de Subiulmea a rabí Samuel israhelita».

Pel que es veu, doncs, la tradició manuscrita d'àmbit català integrà la resposta de rabí Issach a la literatura antijueva més comuna en llatí; mentre que en castellà, almenys en els tres manuscrits al·ludits, la resposta acompanya la versió castellana de la carta de rabí Samuel que, com he dit, no ens consta que es posés en català. I mentre la resposta catalana modernament ja s'ha imprès quatre vegades, la seva versió castellana no ho ha estat mai, que jo sàpiga²⁴.

Doctrinalment, la resposta no és gaire rica ni florida, i es limita a acumular més textos profètics que no havien estat adduïts a la carta primera (cosa que vol dir que l'autor de la resposta la tenia ben estudiada), sempre al voltant de l'adjectiu «just» aplicat al Messies, adjectiu que esdevé el *leitmotiv* de tot l'escrit. I a cada pas va reblant les conclusions que ja es derivaven dels raonaments expressats a la carta de rabí Samuel, és a dir, que Jesucrist «és lo just Messies que nós, fills de Israel, speram, e com vench no·l coneguèrem per nostros peccats»; «E com pot ésser major confusió e major vergonya que

²² Ho expressa amb aquestes paraules: «*Ego frater Alfonsus Bonihominis yspanus, amore et instancia vestri, hec addidi ad translacionem illam quam fecit nuper magister ordinis nostri de Epistola Samuelis*» (!).

²³ Segons aquest manuscrit de València, la resposta de rabí Issach ha estat impresa tres vegades. Primer, per Manuel de SANTO TOMÁS DE AQUINO, *Única Religión Verdadera, la Iglesia Católica fundada por Jhesuchristo, o Apología de la religión católica contra sus enemigos (...)*, València 1795, pp. 338-345. Novament pel P. Jaume Villanueva, al volum segon del seu *Viage Literario*, València 1804, pp. 216-223. I traient-la d'ací, per Pere M. BORDOY TORRENTS, *Aplech de Estudis Bíblics y Orientals*, vol. I, Barcelona 1901, pp. 106-115.

²⁴ La quarta edició ha estat feta per J. HERNANDO I DELGADO, «Versions catalanes de la Resposta del rabí Isaac a la lletra del rabí Samuel sobre el Messies esperat». *Occidens, 1, Homenatge a J. Lladonosa*, Barcelona 1985, pp. 37-47. No té en compte les traduccions castellanes. El text del manuscrit 100 de la Biblioteca de Catalunya, ampliat amb moltes glosses explicatives i dividit en quatre capítols, no pot servir per a una edició crítica de la versió original.

aquesta en què som, e no trobam que hi haja cobrament negun? E pus Déus nos maleex axí, ¿què és assò que nós speram?»; «E donchs nós som linatge malvat e fexuch per peccats, car naffram nostre Déu», etc.

Els diàlegs de Pere Alfons

Datable també vers el 1400, ens ha pervingut un bifoli d'una versió catalana arranjada dels *Dialogi* de Pere Alfons. Es conserva a l'Arxiu Diocesà de Barcelona, procedent de la parròquia de Sant Genís dels Agudells, i l'any 1943 fou estudiat i publicat pel doctor Joan Ainaud²⁵.

El llenguatge de la versió, certament, és d'aquesta època, cap a 1400, i la còpia no era de luxe. Malauradament, amb un sol bifoli és ben poca cosa el que avui podem llegir en català dels *Dialogi* de Pere Alfons: un fragment del títol tercer, que parla de la resurrecció, i un fragment del títol cinquè i darrer, que parla de les observances i creences islàmiques. Amb tot, els fragments són suficients per comprovar que el text ha sofert alguns arranjaments, amb supressió de passatges o incisos, i interpolacions de glosses.

El seu primer editor, el doctor Ainaud, es plantejà la qüestió crucial de l'ambient on es produiria la versió catalana d'aquesta obra del segle XII. Sospità que devia formar part d'alguna campanya d'activitats proselitistes, i conjecturant a partir de l'època d'escriptura del bifoli, que cau de ple dins el pontificat de Benet XIII (1395-1417), gosava expressar que podia ser ell mateix el «patrocinador directo o remoto» de la versió catalana. Ho encertava plenament, sembla, ja que consta que Benet XIII tenia a la seva biblioteca de Peníscola la versió catalana dels *Dialogi*: «*Petrus Alfonsi contra judeos et sarracenos*» in vulgari cathalano²⁶.

Apareixen mencions de llibres de Pere Alfons en alguns inventaris de biblioteques particulars del segle XV, però es fa difícil d'assegurar si es refereixen als *Dialogi* (en llatí o en català), a la *Disciplina clericalis*, o alguna altra obra que li hagués estat atribuïda arbitràriament²⁷.

Dues mencions semblen correspondre amb seguretat a l'obra de què ara tractem, atenent al conjunt de les biblioteques que la contenien. Una és a l'inventari d'un anònim de Mallorca —aquell mateix que tenia la disputa de Bartomeu Genovès—, de 1441: «Ítem un altre libre de paper de la dita forma (quasi de full), ab cubertas vermelles, ab tancadors de parxe de seda blava, appellat *Lo libre d'en P. Alfons*»²⁸; i l'altra és a l'inventari de la biblioteca d'Antoni-Jaume sa-Pila, de Barcelona, de 1492: «Ítem altre scrit, en pa-

²⁵ J. AINAUD DE LASARTE, «Una versión catalana desconocida de los "Dialogi" de Pedro Alfonso» *Sefarad* 3, Madrid-Barcelona 1943, pp. 65-105. El bifoli, que és el més extern d'un plec, avui té la signatura «Carpeta 1 de pergamins procedents de tapes de manuscrits, núm. 2».

²⁶ La notícia de l'existència d'aquesta versió a la biblioteca de Benet XIII ja havia estat recollida per MOREL FATIÒ, op. cit., p. 94, i posteriorment oblidada. Un recent estudi sobre la biblioteca papal ha estat publicat a l'*Arxiu de Textos Catalans Antics* 6, Barcelona 1987. La menció del llibre de Pere Alfons a la p. 271.

²⁷ Vegeu, per exemple, els ítems de Madurell, *Manuscrits*, op. cit., núm. 31/6 i núm. 115/12.

²⁸ Cf. Llompарт, op. cit., p. 65.

per de forma menor, ab cubertes de cuyro vermell, apellat *Diàlogo de Pere Alfonso*», del qual no és gens temerari de suposar que havia de ser en català²⁹.

Notes de la Disputa de Tortosa

Correspon de parlar ara de tres notes breus en català —un total de vint línies impreses—, publicades l'any 1965 pel professor Francisco Cantera³⁰.

Les descobrí en un manuscrit de la Biblioteca Capitular de Burgo de Osma, reputat del segle XIV, dedicat a matèria ascètica i antijueva, que conté els *Dialogi* de Pere Alfons, el *Tractatus contra judeos* de fra Bernat Oliver, i una diatriba anònima contra jueus, en forma dialogada, sobre la Trinitat, la circumcisió, el dissabte i la Nova Llei. Després d'aquests textos llatins, hi ha encara dos textos breus en aragonès: una nota sobre el tractat *Sanhedrin* del Talmud, i una curiosa transcripció i traducció de l'inici de l'*Haggadà* de Pasqua. En acabat, hi ha les tres breus notes en català que ara ens interessen: una sobre el significat dels sacrificis del Temple; una altra sobre les interpretacions jueves del pa i vi ofert per Melquisedec, i una tercera obra l'adveniment del Messies a la fi dels 85 jubileus.

Creia el professor Cantera que la lletra del manuscrit era del segle XIV. En realitat ha de ser d'entrat el segle XV: la segona nota en català correspon a un fragment de les actes de la disputa de Tortosa³¹. Els tres breus textos catalans deuen ser, doncs, unes simples notes de lectura consignades *pro memoria* per un clergue il·lustrat.

Tractat de Jeroni de Santa Fe

També posterior a la disputa de Tortosa (1413-1414), lògicament, és la versió catalana del tractat, tesis o capítols defensats per Jeroni de Santa Fe en aquella disputa, sobre l'adveniment del Messies.

La versió correspon a l'obra doctrinal que en l'original llatí comença amb els mots «Hec sunt rationes que coram sanctissimo in Christo patre et domino nostro...», i el text català concorda exactament, tal com he pogut comprovar, amb l'obra impresa diverses vegades, en temps modern, amb el títol d'*Hebraeomastix* o *Contra Judaeos*, expressament atribuïda a Jeroni de Santa Fe³². Aquest punt, però, es pot posar en dubte, quant a la materialitat de

²⁹ Cf. José-Maria MADURELL MARIMÓN & Jorge RUBIÓ Y BALAGUER, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*. Barcelona 1955, p. 167.

³⁰ FRANCISCO CANTERA BURGOS, *Textos de polémica antijudaica y judeo-catalano-aragoneses en un manuscrito de Burgo de Osma*, «Revista Española de Filología» 48, Madrid 1965, pàg. 135-144.

³¹ Cf. Antonio PACIOS LÓPEZ, *La Disputa de Tortosa*, Madrid-Barcelona 1957, vol. II, pp. 258-259.

³² Una anàlisi d'aquesta obra es pot veure a Joseph RODRÍGUEZ DE CASTRO, *Biblioteca Española*, vol. I, Madrid 1781, pp. 203-226, i a les pp. 345-357 del primer volum de l'obra de Pacios citada a la nota precedent.

la redacció del tractat original, per les raons que més endavant ens sortiran al pas.

L'únic text conegut d'aquesta versió és fragmentari: tot just arriba a encetar el capítol tercer de la primera part, que tota sola ja té dotze capítols. Fou publicat pel P. Jaume Villanueva, copiant-lo d'un còdex que trobà a la col·legiata o catedral de Roda d'Isàvena³³.

Actualment el còdex es té per perdut o extraviat³⁴, i no dispo de referències antigues o modernes a cap més manuscrit en català³⁵. No sabria atorgar-li un títol *ne varietur*, que tampoc no té en llatí, i per això el designo genèricament com un «tractat». El seu llenguatge correspon a les primeres dècades del segle XV, i la còpia del P. Villanueva, l'única cosa de què disposem per estudiar la versió, està tacada per nombroses errates d'impremta.

Representa que són «les rahons (...) posades per mestre Jherònim de Sancta Fe, mege del dit Pare sant (Benet XIII), contra los juheus negants lo adveniment del verdader Massies, entenent-los a provar, per dits dels profetas e per auctoritats de doctors si-s vol rabins auctèntichs aprovats per éls, com lo adveniment del Masies pronosticat e anunciat per los dits profetes avia ha ésser en lo temps metex he ab totes aquelles condicions e actes he títols que fo lo adveniment de nostre senyor Jhesuchrist». «La intenció del dit Pare Sant en la obra present —afegeix— no és sinó solament fer-los provar per profetes e auctoritats de doctors la dita conclusió ésser verdadera».

El primer capítol tracta «en les quals coses los juheus són concordés ab nosaltres he en quals són discordés. Ítem prova que tota la discòrdia penja en la oppenió si lo Masies és vengut ho no».

En primer lloc posa tres arguments trets de l'Esclitura que semblen demostrar que Jesús de Natzaret no complí les profecies. Els resol donant als vaticinis un significat espiritual, recolzat en interpretacions també espirituals donades a tals passatges per autors jueus, de manera que «quan lo jueu vol considerar lo test de la profecia juxta la significació espiritual dels dits vocables, tantost veurà les absolucions dels dits arguments feyts per ell en guissa que aquells no impugnarán ne empaxarán res de la conclusió posada per mi».

³³ Jaime VILLANUEVA, *Viage literario*, vol. 15, Madrid 1851, pp. 336-353.

³⁴ En una visita recent a l'Arxiu Capitular de Lleida, on fou traslladat l'arxiu de la col·legiata de Roda, no me'n saberen donar raó. Abans que el P. Villanueva en copiés el tractat, el P. Pasqual havia descrit el còdex que el contenia. Tal descripció constava dins el tom I dels *Sacrae Antiquitatis Cathaloniae Monumenta*, i per ella sabem que era un llibre d'actes de resolucions capitulars, en paper, i al final hi havia el text polèmic en català (Cf. *Estudis Universitaris Catalans* 12, Barcelona 1927, p. 211). Malauradament, aquest «tom I» del P. Pasqual també s'ha perdut: no és cap dels onze volums avui amb el núm. 729 de la col·lecció de manuscrits de la Biblioteca de Catalunya, i sembla que desaparegué en l'incendi del convent de franciscans de Vic, durant la revolta de 1936.

³⁵ Un resum bibliogràfic publicat al *Bulletí de la Biblioteca de Catalunya* 4, Barcelona 1917, p. 141, sembla que ve a dir que el llibreter Salvà tenia un manuscrit en català de l'obra de Jeroni de Santa Fe. En realitat Salvà tenia un manuscrit en castellà, el mateix de què es parla al *Boletín de la Real Academia de la Historia* 138, Madrid 1956, pp. 282-283, que és l'actual núm. 10.276 de la Biblioteca Nacional de Madrid. Vegeu la nota 39.

Passa aleshores a demostrar que en Jesús s'han realitzat les profecies del Messies en les vint-i-quatre condicions que havia de complir: el seu naixement al temps de la destrucció del Temple, a Betlem, de mare verge, ésser Déu i home, etc. I per obviar que el jueu no impugni el sentit de les profecies, diu que explicarà les condicions del Messies «per auctoritats e gloses feytes per los rabbís juheus e doctors del Talmud, les paraules dels quals algun juheu no gosarie negar».

Comença després el capítol segon, on prova «que·l temps signat del adveniment del Massies era la fi del segon Temple de Jherusalem». Hi aplica les profecies tradicionals: Malaquies 3,1 (*Ecce ego mittam angelum meum...*), Zacaries 9,9 (*Exulta satis filia Sion...*), etc., adduïts literalment segons la Vulgata, no segons el text hebreu, i les interpreta amb raonaments propis de l'exegesi rabínica, tal com es féu a la disputa. D'on conclou que «qui sobres no és cech en lo cor, bé pot veure clarament com se segueix de totes aquestes auctoritats ésser lo temps del adveniment del Massies en aquella hora» de la destrucció del segon Temple.

Anunciat el capítol tercer, «que dit Massies havia a néxer en la ciutat apel·lada Betleem de terra Judà», i la profecia de Miquees 5,2, s'interromp el manuscrit o la còpia impresa pel P. Villanueva.

L'obra de què ara parlem es presenta i s'autoqualifica com el text previ de les tesis que foren sotmeses a discussió amb els rabins, abans de la disputa de Tortosa, i així ha estat considerada comunament. Tanmateix, un simple examen de la correlació dels passatges bíblics adduïts realment a la disputa i en aquest tractat que passa com a previ, demostra, al meu entendre, que estem en presència d'una reconstrucció escolàstica o lògica redactada posteriorment. Per això deia abans que raonablement podem posar en dubte que Jeroni de Santa Fe sigui el redactor material d'aquest text en la seva versió llatina original. I com que sabem que la disputa de Tortosa donà matèria a Benet XIII per fer escriure diversos tractats contra el judaisme, que són, en primer lloc, les actes³⁶, després, a part, el tractat sobre els errors del Talmud³⁷, i encara un altre tractat, també en llatí, que es diu redactat per quatre mestres en teologia³⁸, no és gens incongruent de suposar que Benet XIII va fer escriure també un quart tractat: un compendi escolàstic dels arguments més típicament jueus de la disputa, redactant-lo, per a més suggestió, en persona de Jeroni de Santa Fe. I continuant en la mateixa línia hipotètica, tam-

³⁶ Editades per Pacios a l'obra indicada a la nota 31. Sembla que les actes es traduïren al castellà. Un exemplar manuscrit podria ser el que l'any 1469 es trobava a la biblioteca d'Alfonso de Liñán, senyor de Cetina (Cf. *Aragón en la Edad Media* 7, Saragossa 1987, p. 197). Un altre, o el mateix, és el manuscrit núm. 2365 de la Biblioteca Universitària de Salamanca (Cf. *Reperitorio de Historia de las Ciencias Eclesiásticas en España* 2, Salamanca 1971, pp. 442-443).

³⁷ Tractat estudiat per Ch. MERHAVYA, «A Spanish-Latin Ms. Concerning the Opposition to the Talmud in the Beginning of the 15th Century», *Kirjath Sepher* 45, Jerusalem 1969-1970, pp. 271-286 i 590-606. Fou aquest tractat, derivat de les darreres sessions de la disputa, i no les actes, allò que fou traduït de l'hebreu al llatí per ordre de Benet XIII. S'equivocava, doncs, Josep Perarnau, en comentar el document que publicava a *Arxiu de Textos Catalans Antics* 3, Barcelona 1984, pp. 254-255.

³⁸ N'hi ha un manuscrit a la Biblioteca Vaticana, lat. 1.043.

bé ens és lícit de suposar que el mateix Benet XIII va fer traduir aquesta obra al castellà i al català, per difondre-la entre els clergues i missioners que es volien dedicar a la conversió dels jueus³⁹. I així podríem explicar-nos, també, l'existència d'una còpia catalana a la catedral de Roda.

Siguin o no encertades tals hipòtesis, sí que és cert que amb la versió d'aquesta obra, que la bibliografia ha atribuït gairebé sempre a Jeroni de Santa Fe, tenim la primera incorporació de passatges sencers dels *midraxim* a les lletres catalanes. Només per això, ja mereixia haver estat tinguda en compte pels hebraïstes del nostre país.

Un catecisme per a conversos

Prenent per base l'anterior tractat, sembla, fou elaborat poc després un catecisme de doctrina cristiana adreçat directament a conversos jueus, tan nombrosos a les grans capitals a partir de 1391.

Malauradament, l'únic manuscrit que contenia aquest catecisme desaparegué abans de la guerra de 1936, i no tinc notícies que hagi aparegut en algun lloc, ni en conec cap còpia ni reproducció.

Era a l'Arxiu del Palau Requesens de Barcelona, portava la signatura «XV», i l'any 1912 fou descrit pel P. Ignasi Casanovas⁴⁰. Era en paper i amb lletra que l'erudit jesuïta datà del segle XIV, en flagrant contradicció amb ell mateix, ja que indicà que el catecisme que ara ens interessa li semblava que eren «els tractats d'en Geroni de Santa Fe», que no poden ser anteriors a 1412, any de la seva conversió. Era (o és), doncs, un manuscrit de les primeres dècades del segle XV.

El caràcter de catecisme que atribueixo a la nostra obra —salvant l'anacronisme del mot, que no apareixerà fins al segle següent—, sembla fora de dubtes, encara que es presenti en forma de tractats aparentment desvinculats. Li feien costat, en aquest còdex, el catecisme en llatí de l'infant Joan, arquebisbe de Tarragona; un altre tractat en llatí sobre rudiments de la fe cristiana; una breu guia de preveres amb cura d'ànimes (un altre catecisme, doncs), en català; uns versos llatins per a exercicis gramaticals, i l'explicació de les revelacions de l'infant Pere, de 1380 (no identificada pel P. Casanovas).

El primer tractat del catecisme, sense títol, sembla que versava sobre la Trinitat, i començava amb una adaptació de Job 13,4 (*Loquar vos ostendens fabricatores mendacii*), que no he sabut trobar a cap obra similar. Els títols dels tractats que venien a continuació eren:

³⁹ Un manuscrit en castellà de l'obra de Jeroni de Santa Fe es trobava a la biblioteca dels comtes d'Haro (Cf. *El Crotalón* 1, Madrid 1984, p. 1095), i sembla que és el mateix que hi havia a la biblioteca Salvá-Heredia (Cf. *Revue des Bibliothèques* 23, París 1913, p. 92), i ara té el núm. 10.276 de la Biblioteca Nacional de Madrid. En portuguès no es traduí fins al segle XVI, segons testimoni de fra Luis de Granada: *Biblioteca de Autores Españoles* 6, Madrid 1871, p. 540.

⁴⁰ *Revista de Bibliografia Catalana* 6, Barcelona 1906 [1912], pp. 34-38.

Tractat en què-s prova que Macies és vengut.
 Tractat que Macies devia néixer de verge.
 Tractat que Macies devia ésser Déu.
 Tractat que los jueus devien donar mort a Jhesucrist.
 Tractat que aquell qui era Déu devia morir.
 Tractat que los juheus devien ésser foragitats.
 Tractat que nós christians avem succeït en la gràcia dels juheus.
 Tractat que lo Vell Testament devia fenir e lo Novell començar.
 [Tractat] del sagrament del bapisme.
 Tractat del sagrament del altar.
 Tractat del sagrament de la confessió.
 Tractat de la duresa dels malvats jueus.
 Tractat en què proven los jueus que Macies no és vengut.

L'ordre dels tractats, en aquesta obra avui inaccessible, és el mateix dels capítols de la primera part de les tesis de Jeroni de Santa Fe, amb la intercalació dels tres sagraments de bapisme, eucaristia i confessió. Sembla que bé podem considerar-la, doncs, com una adaptació catequètica d'aquella obra polèmica per a l'adoctrinament dels conversos. Avui per avui, no veig que en puguem dir gaire cosa més.

Lo Bisbe de Jaén

Aquest de què acabem de parlar no fou l'únic catecisme que es compongué, en terra catalana, per adoctrinar els conversos jueus, entrat el segle XV. N'hi ha encara un altre, al qual s'han fet nombroses referències, des del segle XVII. Li correspon el títol de *Lo Bisbe de Jaén*, encara que sigui més conegut, entre els erudits, amb el nom inadequat de *Biblia Parva*. N'hi ha una edició incunable feta a Barcelona l'any 1492, però ningú no s'ha atrevit modernament a publicar-lo en forma crítica, segurament per les qüestions inextricables que s'hi han involucrat en forma fraudulenta.

Que és un catecisme, ja ho anuncia el seu pròleg i es veu de seguida per l'estructuració en «demandes» i «respostes». El que avui encara és novetat és afirmar que fou compost el segle XV i tenia per primers destinataris els conversos jueus.

No és difícil de fer veure totes dues coses a qui no estigui pres per informacions equivocades. De fet, que *Lo Bisbe de Jaén* fou escrit entrat el segle XV no necessita demostració, perquè qualsevol persona mitjanament entesa ho pot comprovar observant el seu llenguatge; o almenys convèncer-se que no hi ha cap indici que permeti suposar-lo del segle XIII, com els mercedaris han pretès des del segle XVII, atribuint-lo a un inexistent sant Pere Pasqual⁴¹. I la segona cosa, que *Lo Bisbe de Jaén* fou concebut, en el seu origen,

⁴¹ A aquesta mistificació dels mercedaris del segle XVII, hi he dedicat dos treballs: «La invenció literària de sant Pere Pasqual», *Caplletra. Revista de Filologia* 1, València 1986, pp. 45-60, i «La doble falsificació de la portadella d'un incunable (Hain 12433)», *Revista de Llibreria Antiquària* 10, Barcelona 1985, pp. 5-17. No hi vaig citar la bibliografia més «completa», deso-

per a informació de conversos jueus, sortint al pas de les objeccions al cristianisme que es podrien fer des del judaisme, salta a la vista solament posant atenció al simple enunciat dels títols d'alguns capítols, com són aquests:

Si la ley de Moysès o lo mèrit de aquella era bastant a salvació
 Si la ley de Moysès és del tot revocada, per què tenim los X manaments?
 Com se pot fer que Déu s'ajusti ab hom
 Si Messies és Déu vertader e hom vertader
 Si Messies serà hom tan solament
 Si la verge Maria concebé ver Déu
 Si Messies devia morir
 Si'l hom és stat reemut, per què viu encara ab suor e ab treball?
 Per què fem tan gran honor e reverència al fust de la creu
 De les aygües que no són sagrades, si valen a batejar fora la esgleya

No és gens difícil de reconèixer en aquests títols els punts de plàtiques amb què algun bon predicador adoctrinava la generació de conversos educats en el judaisme i batejats massivament l'any 1391. Vol resoldre, fins i tot, en el darrer títol transcrit, l'escrúpol de si havia estat vàlid el baptisme amb aigua no consagrada durant els avalots tumultuosos de 1391.

L'autor d'aquest catecisme, en la seva forma divulgada per les copisteries del segle XV, ens és totalment desconegut. A tots els exemplars coneguts hi ha un pròleg en primera persona que expressa les extravagàncies i contrasentits següents:

Lo bisbe de Jahén. Com yo dit religiós e bisbe per la gràcia de Déu de la ciutat de Jaén de Castella, ací no anomenat, hagués legit trenta anys theologia e altres sciències, per ma ventura fuy pres en poder del rey de Granada. E veent yo molts dels christians ésser aquí catius e per no saber letra ne la fe dels christians, veent yo alguns jueus mercaders, e moros ab ells ajustats, entrar dins lo corral de la presó interrogant-los de la nostra fe, e ells no sabent respondre, tot dia, qui un qui altre, tornaven a la mala secta dels moros; e veent yo açò, ab la ajuda de nostre senyor Déu mis-me encerquar los libres de la Bíblia e dels profetes, axí com ací ho veets, e dels altres necessaris a aquestes coses, qui parlat havien de la santa Incarnació e del Naximent e de la Circumcisió e de la Adoració e de les altres coses de Jhesuchrist, e de la virginitat de la verge Maria; e per tal que-ls feels christians se pusquen deffensar e rahonar de totes les demandes dels malvats juheus e de les altres nacions malvades e per ferms star en la santa fe de Jhesuchrist, apleguí tot aquest volum de aquest libre, axí com per demandes e respostes ací atrobarets. Emperò yo, dit religiós, ací no anomenat, estich en loch que no-m plau e partit lo meu enteniment en moltes parts, e son ja vell entorn de LXX anys; e si aquest libre és vist e legit per algun savi hom e pus scient e pus en-

tès que yo, e si trobarà res al present libre que no-s pusqua salvar catòlich, açò remet a la santa mare Església catòlica e als prelats de aquella, e vaja per no dit; e si al present libre trobaran coses que·ls plàcien, reten-ne gràcies a Déu, qui tramet la sua gràcia allà on li plau. E axí ho diu sent Jacme e sent Pau, qui dien: Senyor, ço que yo son, per gràcia tua ho son.

No és gens creïble ni admissible que els destinataris primers del llibre fossin els cristians captius a Granada, i encara és menys cert que la seva intenció sigui proporcionar-los arguments per contradir les interpel·lacions de «jueus mercaders e moros ab ells ajustats», que els induïen a passar-se «a la mala secta dels moros» (!). Qualsevol persona que tingui un poc de sentit crític veurà clar, em sembla, que aquest bisbe de Jaén, vell de 70 anys, que durant trenta anys havia professat «theologia e altres sciències», no ha existit mai. *Lo Bisbe de Jaén* és un llibre pseudoepigràfic, com tants i tants es troben per aquest món.

Un bisbe de Jaén hi hagué, certament, el segle XV, de qui es deia que havia estat pres en una correguda de la frontera i estigué un temps en poder del rei de Granada. Fou Gonzalo de Zúñiga, el 17 de gener de 1425, «día es de san Antón», com deia romanç castellà que recordava la desgràcia⁴². Tal bisbe, però, no havia ensenyat teologia ni ciències, ni pensà mai a compondre un catecisme en català per a conversos jueus.

Si no volem desorientar-nos i perdre'ns en identificacions inversemblants o impossibles, ens cal aferrar-nos a la hipòtesi explicativa més econòmica, que al meu entendre és aquesta: *Lo Bisbe de Jaén* és el resultat, molt poc reeixit, d'un intent de donar coherència a un conjunt de plàtiques adreçades a conversos jueus per part d'algun frare, i fer-lo passar com un catecisme general posant-hi al capdavant un pròleg que aparenta haver estat redactat en primera persona pel bisbe de Jaén. El bisbe de Jaén d'aquell moment, es deia que acabava de caure pres en poder del rei de Granada, i el llibre prenia actualitat i relleu amb el ressò que li conferien els romanços que la gent començava a sentir cantar pels carrers.

Les previsions de l'andònim autor es compliren, i el seu llibre, tan mal confeït com estava, fou considerat com un catecisme normal o ordinari, i s'escampà per totes les capes de la societat, fins a convertir-se en el llibre català més difós del segle XV: en coneixem catorze manuscrits en català, a més de l'edició feta a Barcelona el 1492, dos manuscrits en versió napolitana i un en versió occitana⁴³.

⁴² La tradició del dia i l'any té la seva primera concreció en Gonzalo ARGOTE DE MOLINA, *Nobleza del Andalucía*, Sevilla 1588, cap. 206. Els romanços sobre el bisbe Don Gonzalo i la seva derrota foren publicats per Agustín DURÁN, *Romancero General, o Colección de romances castellanos anteriores al siglo XVIII*, vol. 2, Madrid 1882, pp. 84-86, núms. 1047-1051, i novament per Federico MENDIZÁBAL, *Los romances fronterizos de la provincia de Jaén*, Madrid 1973. No ens cal entrar ací a discutir l'autenticitat històrica dels romanços, negada per Menéndez Pidal. Verídics o ficticis, serviren igualment per fer creïble la pseudoepigrafia del llibre.

⁴³ A la p. 51 del primer treball citat a la nota 41, enumerava els manuscrits i versions que aleshores en coneixia. Cal afegir-hi un altre manuscrit, fragmentari i molt tardà, aparegut a les rellí-

Tot i ésser en realitat un catecisme antijueu, però, aquest caràcter ha quedat camuflat, penso que fins avui, com si fos un catecisme bíblic; i amb raó, quan s'accepta el frau dels mercedaris i s'atribueix a un bisbe del segle XIII⁴⁴. A tots els còdexs on està copiat amb d'altres obres, i a totes les biblioteques del segle XV on s'ha pogut localitzar, sempre fa costat a obres de pietat popular⁴⁵.

La disputa del bisbe de Jaén contra los jueus sobre la fe catòlica

Molt poc després d'haver estat publicat el catecisme del pretès bisbe de Jaén, i esperonat pel seu èxit, algú que no tenia massa enginy ni habilitat literària, va aprofitar els materials d'aquell catecisme, estructurat a base de preguntes i respostes, per convertir-lo en un suposat diàleg doctrinal tingut entre el mateix bisbe de Jaén i dos savis jueus.

Aquesta nova obra ens ha pervingut en un sol manuscrit, el núm. 75 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, que ja he mencionat a propòsit de la *Resposta de rabí Issach*, on la disputa forma part d'una compilació de peces doctrinals i ascètiques.

És un manuscrit del segon terç del segle XV, però un inventari de 1437 ens certifica que la disputa aleshores ja existia: «Ítem un altre libre scrit en pergamins, en romans, appellat *La Disputa del Bisbe de Jahent*. Comensa en la tersa carta, en lletres vermelles, *In nomine Patris*, e en lletres negres, *Com jo dit religiós*⁴⁶.

La inhabilitat de la composició és manifesta. D'entrada, el pròleg propi de *Lo Bisbe de Jaén* es migpartí i passà a ser pròleg i cloenda de la disputa, amb una lleugera adaptació a la nova situació, igualment fingida. El seu autor anònim tenia la intenció primera de prendre d'aquell catecisme únicament els capítols referents al judaisme, ja que, recordem-ho, fingia una disputa del bisbe amb dos jueus; i així, quan arriba al final del títol setè diu expressament que «Ací és acabada la disputa de la lig de Moysès». Tanmateix, com que disposava de força més material, continuà el diàleg entre el bisbe i els dos jueus, aprofitant desordenadament alguns altres capítols del catecisme. El desordre és tan gran, que tracta la qüestió de «Si Messies és vengut, so és Jhesuchrist», quatre capítols després d'haver parlat de la seva resurrecció; torna a parlar de l'Eucaristia al capítol 34, quan ja havia enllestit la matèria als capítols 28-30, i sense lògica ni congruència, torna a dedicar el capítol 41

gadures de protocols notariais de Mataró conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Del ms. III de l'Arxiu del Palau-Requesens, que continua sense localitzar, recentment han ingressat fotografies a la Biblioteca de Catalunya, tretes abans de 1936.

⁴⁴ Com a tal li ha dedicat recentment un estudi Antonio CEBALLOS ATIENZA, «La argumentación teológico-bíblica en la "Biblia Parva" de san Pedro Pascual», *Estudios Bíblicos* 42, Madrid 1984, pp. 89-136.

⁴⁵ Vegeu per exemple, els inventaris publicats a *Hispania Sacra* 4, Madrid 1951, p. 431, de l'any 1448; *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona* 10, Barcelona 1952, p. 347, de l'any 1444; *Studia Monastica* 6, Abadia de Montserrat 1964, p. 326, de l'any 1447.

⁴⁶ MADURELL, *Manuscrits*, op. cit., núm. 78/4.

a la llei de Moisès, quan ja havia liquidat el tema als set primers capítols. Arriba a l'extrem, és clar, de tocar qüestions internes del catolicisme que els jueus ignoren, com ara aquesta: «Per què lo cors preciós de Jhesuchrist és alsat dues vegades per los preveres sots semblansa de pa e de vi, com no sia sinó un sol Déu». I quan dóna per acabat el material del catecisme i d'algun altre llibre que tenia a mà, explica el Credo, a instància dels dos jueus.

L'autor oblidà molt aviat la condició de bisbe que tenia la part defenent de la disputa que componia, i s'hi refereix com a un simple cristià. I s'oblidà, encara més, de l'ofici que havia de prendre la part objectant o impugnant, que eren els dos subtils jueus, i la reduí —com era al catecisme— a uns simples formuladors de qüestions. Ja la primera frase que expressa el suposat jueu contradictori és aquesta tan humil: «Sènyer en chrestia, prech-vos que us plàcia a mi de respondre sobra una qüestió...».

Tal disputa fou publicada pel P. Pedro Armengol Valenzuela, general dels mercedaris, al segon volum de les obres catalanes de sant Pere Pasqual⁴⁷. Ja he mostrat en un altre lloc que aquest sant és un invent dels mercedaris del segle XVII⁴⁸; però encara que admetéssim que sant Pere Pasqual va existir en realitat, sostenir que aquesta disputa és una obra original d'un bisbe de Jaén del segle XIII i respon a unes disputes reals, constitueix un atemptat a la filologia, a la història i al bon seny.

Cal advertir, encara, que sota la mà del P. Valenzuela el text del manuscrit núm. 75 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, va sofrir molts retocs; tants, que hi incorporà capítols sencers del catecisme de *Lo Bisbe de Jaén*, augmentà en sis el nombre de capítols originals, i s'inventà els títols que li semblava que hi corresponien. És, doncs, una edició que cal manejar amb molta precaució, i prescindir, sobretot, de les 38 pàgines que la precedeixen.

Requesta als jurats de Mallorca

Dins aquesta exposició de la literatura antijueva en català, no podíem passar per alt un text molt significatiu, encara que tingués una difusió molt escassa, per no dir nul·la, al temps de la seva redacció, l'any 1488, i sigui pràcticament desconegut també en temps moderns: la *Requesta de mestre Bartomeu Caldentey y altres demanant als jurats que proibesquen al metje juheu Isac l'exercici de medicina*⁴⁹.

La documentació connexa, publicada juntament amb la requesta, configura la història següent: l'any 1488, pel que es veu, amb llicència del lloctinent de governador de Mallorca, un jueu jove, de nom Issach, començà a exercir la medicina. Quatre individus de l'estament eclesiàstic il·lustrat, que eren el franciscà mestre Jaume Risso i mestre Bartomeu Caldentey, professors en

⁴⁷ Pedro ARMENGOL VALENZUELA, *Obras de S. Pedro Pascual, mártir, obispo de Jaén y religioso de la Merced*, vol. 2, Roma 1907, XXXVIII + 258 pp.

⁴⁸ Cf. supra nota 41.

⁴⁹ *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* 9, Palma de Mallorca 1901-1902, pp. 284-288.

Sagrada Pàgina, més els preveres Francesc Prats i Joan Domènech, es coadunaren per impedir allò que consideraven una ofensa a la cristianitat: que un jueu gosés practicar la medicina impunement. El dia 9 d'octubre de 1488 presentaren una súplica o instància als jurats sol·licitant que no toleressin aquella indignitat. Com que la llicència havia estat atorgada al jueu pel lloctinent de governador, els jurats li elevaren la súplica, assumida per ells. El dia 17 d'octubre el lloctinent decretava que la llicència fos revocada.

El marc documental, doncs, amb què se'ns presenta la història i el text antijueu que ens interessa, és purament administratiu: l'acta notarial de la presentació de la súplica dels jurats de Mallorca al lloctinent, la qual transcriu l'acta de la presentació de la súplica dels quatre eclesiàstics als jurats, que inclou la súplica original.

Deixant de banda els aspectes socials de la qüestió, ens limitarem a destacar l'odi que destil·la la súplica dels quatre eclesiàstics, posat que ara tractem qüestions filològiques, principalment.

Redactada en nom de tots quatre, no sabem per qui, la súplica comença retòricament: «Canta lo gran scitarista rey de Israel (Psalmo LXVIII): *Zelus domus tue comedit me*». «Moguts per lo zel de la religió sacrosanta», doncs, interpel·len amb aquest escrit les autoritats perquè consenteixen «que alguns christians stimen per sabents los juheus, ignorants e bestials, doctes emperò a barateries e engans (...) ¿E no és cosa de fer lament vahent lo perill tant manifest, lo foch en la casa e lo verí en la scudella, per facinar tota aquesta nostra comunitat, posat e ministrat per hun juheu jove, inexpert, inimich de Jhesuchrist, encès de rabiosa fúria com afamat lop contre les ovelles del Senyor, induhit per manament de la damnada doctrina del Talmut, e no trobar-se qui li pos empaig, ans ésser-li permès usar e practicar de medecina en los christians? O cecha ignorància e vana credulitat!» No es pot tolerar, diuen, que els jueus exerceixin la medicina, «com no-u permeta la christiana religió, perquè són inimichs crudelíssims nostres». «Que sien inimichs crudelíssims dels christians, no-u dupte nigú de sa enteniment, e majorment si ha huýda o legida la doctrina pèssima lur talmudista».

Expliquen tot un seguit de pràctiques que denoten l'odi dels jueus envers els cristians: escupen quan passen davant les esglésies, per exemple, malceixen quan passen davant els cementiris, blasfemen de Jesucrist en les seves oracions, etc. «Han per exprés manament en lo Talmut, los perversos e incorregibles juheus, que fassen tot lo dampnatge que poran als christians». «Peca lo juheu si ven al christià alguna possessió o bèstia, si donchs lo preu no sobrepuja més de la mitat de ço que val, perquè los christians són ydòlatries absoluts, e per ço francament e sens peccat lo juheu pot levar los béns de aquells; e si ab error de compte lo porà enganar, que no dubte, car licenciat és e sens culpa». «Tant són inimichs nostres los juheus, e tant nos porten odi, que totes les sagrades coses que reverim ab los pur turpes noms que poden per doctrina talmudista anomènan. Diuhen de Christ Jhesús, Mesia a ells promès, Déu e salvador nostre, que és nat de fornicació e fet de *nibdà*, ço és, brutura mostruosa, e de dona immunda, judicat al infern dins inmundícia e pena horrible, cosa de no parlar; (...) nomenen los evangelis sagrats

guilayon, ço és, falsador; lo pa consagrat, pa venenós; (...) lo predicador, labrador; los sacerdots, trasquilats», etcètera.

Passen després els quatre eclesiàstics a contar tradicions i malvestats comeses per jueus, des de l'obertura de les portes de Toledo als moros en temps de Don Rodrigo, fins al sacrifici d'un infant l'any 1455. «Ells emperò, perquè la lur prava e crudelíssima intenció puguen en nosaltres exeqtar, pensant que no és pus segura via per matar los christians que faent-se metges, considerant la negligència nostra, treballen a lur desijat fi pervenir; y no solament la plebea gent perturben y ls fan creure ells ésser doctes, axí com fa aquest pervers juheu e ignorant Isach, a qui és permès practicar de medicina en lo present regne, mas los senyors seculars, prelats e mestres en theologia enganen, y aquells a qui és donat offici de deffendre lo poble christià». Enumeren lleis i ordinacions civils i eclesiàstiques que prohibeixen als jueus l'exercici de la medicina, i acaben la súplica demanant que s'observi la pragmàtica feta publicar per Ferran I, setanta-cinc anys abans⁵⁰.

Molt poca cosa d'original hi ha, en aquesta súplica, llevat de la retòrica i la inquina mortal contra els jueus. L'arsenal dels arguments i exemples aduïts pels eclesiàstics mallorquins és el *Fortalitiium Fidei*, de fra Alonso de Spina, que citen expressament. Els altres llibres antijueus de què parlen, tots del segle XV i en llatí, sembla que no els havien consultat directament, perquè n'equivoquen els títols: donen el títol de *Diálogo* a l'*Scrutinium Scripturarum* de Pablo de Santa Maria, i atribueixen, al llibre presentat per Jeroni de Santa Fe al papa Benet XIII, el títol de *Zel de la christiana religió*, que correspon a un tractat de Pedro de la Cavalleria.

Amb tot, aquesta requesta de 1488 bé mereix de ser tinguda molt present a l'hora de valorar l'antijudaisme hispànic en la vetlla de l'expulsió dels jueus.

La sentència contra Benito Garcia

Finalment, de l'any mateix de l'expulsió dels jueus, 1492, tenim un text català que no hauriem pensat de parlar-ne ací si no fos que en un inventari de 1493, el de la biblioteca del notari Miquel Abeyar, de Mallorca, és descrit com «hun tractat contra los juheus, de hun infant que mataren»⁵¹.

No és cap tractat doctrinal, sinó la traducció catalana de la sentència inquisitorial contra Benito Garcia, convers, convicte de judaïtzar i d'haver assassinat el cèlebre nen de La Guardia per fer-ne fetilleries i anihilar el poder de la Inquisició.

La versió catalana i la seva impressió incunable deuen datar del mateix any 1492, i n'hi ha dues edicions modernes⁵²; però, com deia, el seu contin-

⁵⁰ Aquesta pragmàtica contra els jueus de Mallorca, transcrita només inicialment a la requesta, fou publicada per VILLANUEVA, *Viage literario* 22, Madrid 1852, pp. 258-264.

⁵¹ *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* 7, Palma de Mallorca 1897-1898, p. 437.

⁵² A. DE LA TORRE, «Un incunable catalán desconocido», *Bulletí de la Biblioteca de Catalunya* 7, Barcelona 1923-1927 [1932], pp. 332-336.

gut doctrinal és nul, perquè amb la difusió d'aquest text, confiat a la impremta i repartit com a full volant, no es pretenia altra cosa que crear un ambient favorable a la Inquisició, que descobria i castigava crims tan vils i execrables com aquell.

JAUME RIERA I SANS, *Literatura antijueva en català: textos i difusió.*

Durant els segles XIV i XV es va difondre en català un conjunt prou notable d'escrits doctrinals dedicats íntegrament a impugnar el judaisme. L'autor enumera els textos d'aquesta mena que s'han conservat (tant els originals com les traduccions), els caracteritza i n'indica les edicions i manuscrits coneguts.

JAUME RIERA I SANS, *Anti-Semitic literature in Catalan: The texts and their spreading.*

During the XIV and XV centuries circulated quite a notable set of doctrinal writings in Catalan which were totally dedicated to refute Judaism. The autor enumerates the texts of this kind that have been preserved (originals as well as translations), he classifies them and indicates the known editions and manuscripts.